

EDU DERŽAJU V SLOVO

FRANCE ZUPAN

Takoj na začetku naj priznam: šest let sem se spravljal k pisanju prigradnega članka za Planinski Vestnik ob sedemdesetletnici slovenskega plezalca, slikarja in pisatelja Eda Deržaja. Pa ni šlo: namesto da bi pisal, sem se vedno znova raje zabaval ob branju njegovega »Gruha«, »Podob« in drugih knjig iz njegove bogate pisateljske bere. In tako nisem tistega obljubljenega članka nikoli napisal, vem pa, da si ga je Edo želel. Rekel ni sicer nikdar ničesar, kadar sva se srečala — zato je bil preponosen in kako bi dejal — po svoje aristokratski.

Tak je bil Edo, kljub svojim šestinsedemdesetim letom mladosten na neki poseben način. Res je, da ga je zadnje čase po malem dajala skleroza, toda vsaj jaz sem imel občutek, da prav nič ne sodi med svojo generacijo. Bil je ena od tistih razveseljivih izjem: suh in naglih gibov, s košatimi lasmi, ki so jim leta prizanesla, jo je dolgih korakov ubiral po Rožniku, naprej nagnjen in to po istih stezah in poteh, po katerih je skoraj štiri desetletja poprej poslal dva izmed svojih nesmrtnih junakov iz Podob: upokojenega svetnika Frumencija Kokotca in upokojenega kontrolorja Jerneja Zgago. Bila je to, kot vse njegove zgodbe, vesela in žalostna zgodba o gospe Valpurgi, ki je napisala vodnik »Sto izletov za starejše gospode« in jih v slogu in z izrazi tedanjih planinskih vodnikov vodila na ture po domačem stanovanju in na Rožnik, »skozi Vrata in čez Prag na vrh...« Sviri jih pred žlebovi, ki so skrajno eksponirani in brez razgleda, strokovnjaško opisuje prhka pobočja, prečnice nad strminami, brezni, žreli in žlebovi. V prepletu fantazije in želje po igranju pozabimo na bridko stvarnost — pisalo se je tedaj leto 1943 in Ljubljana je bila opasana z bodečo žico — in moč besede spreminja mali Rožnik pred našimi očmi v daljni in nedosegljivi Triglav, goro sanj in hrepenenja.

Minila je tudi Deržajeva petinsedemdesetletnica in prišlo je tisto megleno ponedeljkovo jutro lanskega oktobra, ko je navsezgodaj zazvonil telefon in mi je njegov sin Matjaž povedal, da se je Edo v nedeljo zjutraj sam odpravil na Uskovnico, da pa gor ni prišel. »Skrbi me za očeta,« je dejal Matjaž in po glasu sem čutil, da ga prav zares in močno skrbi. Torej smo bili ljubljanski reševalci čez slabi dve uri že v Stari Fužini v Bohinju in skupaj s tovariši iz bohinjske postaje GRS in Matjažem preudarjali, kjer naj bi zastavili iskanje.

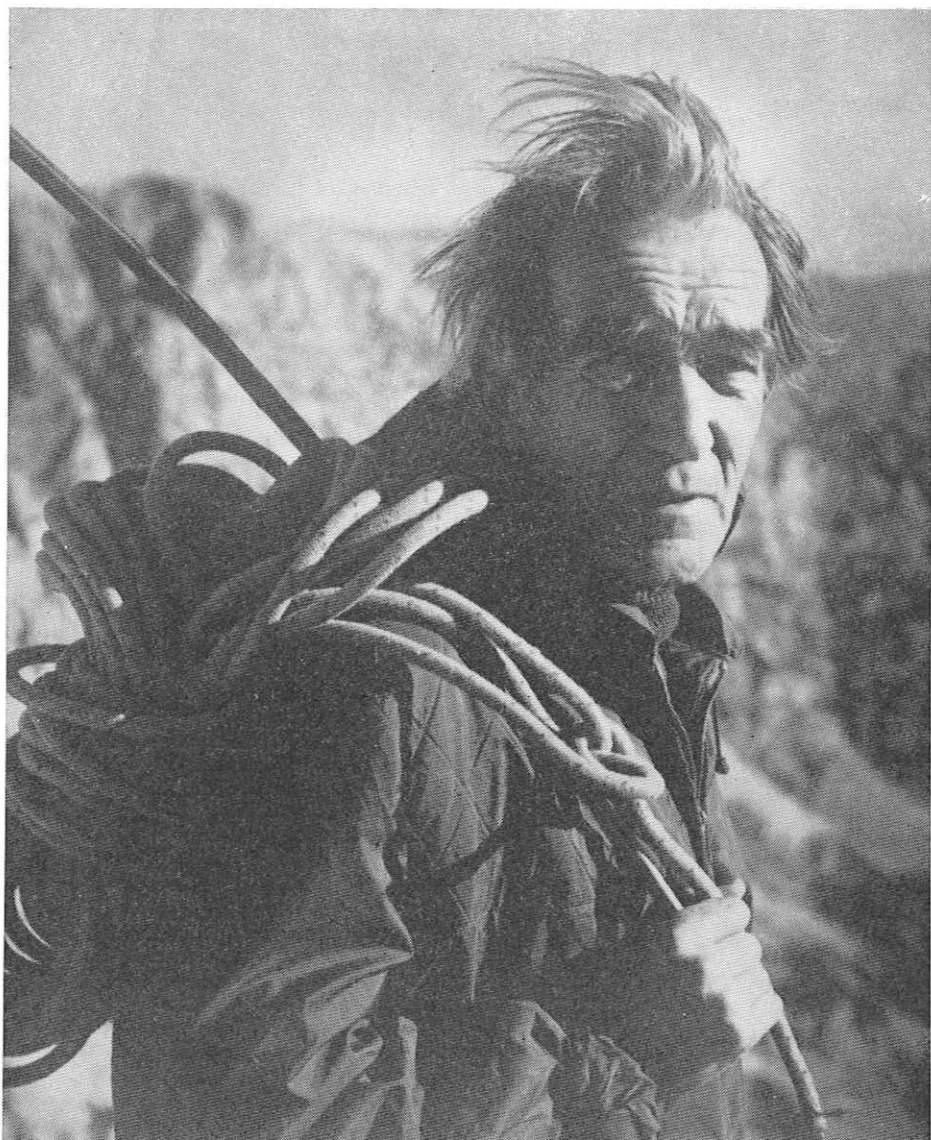
Dan je bil meglen, vlažen in temačen. Drevje, trava in kamnita pot na Uskovnico, vse je bilo moko. Kje je Edo? Če je res šel na Uskovnico, je imel na razpolago več poti. Ali ni bilo najbolj logično, da bi šel po najlažji in najkrajši, to je čez planino Blatca? Toda, ali se ni pri iskanju pogrešanih in izgubljenih v gorah še vedno izkazalo, da njihovo početje ni imelo ničesar opraviti z logiko in da so tisti, ki so se izgubili, vedno naredili stvari čisto po svoje in prav nasprotno od tega, kar se nam zdi pametno. Kakšna logika neki! Če bi ji sledili, se predvsem nikoli ne bi bili izgubili...

Mogoče pa je šel gor na Vodnikovo kočjo na Velo polje pogledat malo k Angelci? »Srce je imel odlično,« je povedal Matjaž.

Srce je imel odlično: Včasih je bil lahkoatlet, dvajset let star je bil leta 1924 slovenski prvak v teku na 1500, 5000 m in še v krosu... Naslednje leto je postal v teh disciplinah državni prvak. Tudi smučal je v tistih davnih časih in bil leta 1926 prvi na Triglavskem

smuku s časom 18 min. med danes že legendarnimi imeni turnih smučarjev: Kmet, Kajzelj, Wissiak, Rabič... Vsi so že pokojni. Iz šentpeterskega predmestja v Ljubljani, odkoder je bil doma, je namreč začel kot mlad fant zahajati v Kamniške Alpe, ki so mu bile najbližje. Njegov prvi plezalni tovariš je bil Karlo Tauzher, ki se je kmalu ubil v Turski gori. Mladi Edo je dokončal šolo in učiteljeval, se uspešno ukvarjal s športom, hodil v gore, obenem pa ga je privlačilo slikanje, zato se je šolal v tedanji »Probudi«, kjer sta bila njegova učitelja slikarja Mirko Šubic in Saša Šantel. Leta 1926 je v okovankah in v družini Pavle Jesihove, Volkarja, Dive Medice, Martelanca in Lojzeta de Reggija preplezal dolgo nemško v triglavski, še isto leto pa sta s Hudnikom devetnajst dni za prvopristopnikoma ponovila znamenito smer Debelakove v severni steni Špika: Edo je bil torej prav v vrhu mlade alpinistične generacije. Takoj naslednje leto je v navezi z zmagovalko severne stene Špika, svojo kasnejšo ženo Miro Marko Debelakovo, naskočil smer, ki jo danes poznamo kot skalaško v severni triglavski in ki je takrat veljala za najvabljujejši nerešeni problem v triglavski. Okoli poldevete ure zjutraj 5. jul. 1927 je Deržaj, ki je vodil, stal kake tri raztežaje nad vstopom na slabo

Edo Deržaj — takoj po prvenstvenem vzponu (s sinom Matjažem) v Šmarjetni glavi I. 1978 Foto M. Deržaj

zabitem=klinu in skušal doseči oprimek nad seboj. Ni se mu posrečilo, padel je in se hudo poškodoval po glavi in plečih. Mira je svojega nezavestnega soplezalca spravila v lažji teren nad vstopom, od tam pa so ga drugi dan reševalci prenesli iz stene in v Vrata. Opis nesreče in reševanje, ki ga je kasneje napisala njegova soplezalka, sodi med klasična dela naše planinske literature. Časopis »Jutro« pa je poročal o nesreči dne 7. julija takole: Včeraj je s severne stene Triglava padel učitelj Edo Deržaj. E. D. je znan športnik, ki se je posebno odlikoval v lahkoatletski sekciji SK Ilirija, poleg tega pa je tudi navdušen turist in spreten smučar, skratka idealen ljubitelj planin.

Temu znamenitemu padcu so nato sledili računi za »rešilno ekspedicijo« in pa žolčne časopisne polemike, ki se danes zde povsem odveč, so pa značilne za tisti čas in za razmere, iz katerih so kasneje nastale tudi njegove satirične knjige, predvsem že omenjena *Gruh* in *Podobe*. Prvzaprav ni Deržaj, ki je sicer rane po padcu nagro prebolel, do konca svojega življenja mogel pozabiti vsega tistega, kar so napisali o njegovem ponesrečenem poizkusu v sedanji »skalaški« smeri. Metoda obračunavanja med konkurenčnimi plezalskimi navezami po časopisju je bila sicer takrat v modi, vendar je pustila Deržaju zadeva globoke brazgotine in po svoje vplivala tudi na njegovo umetniško ustvarjanje.

Plezal je naprej, različne prvenstvene smeri v Karnijskih Alpah pa novo smr v Gamsovem robu, v vzhodnem delu severne stene Mangrta, v škotskih gorah in drugje, lotil pa se je tudi sten pozimi. Med drugim so 1931 Markova, Črnivec, Šumer in Deržaj poizkusili februarja po slovenski smeri v severni triglavski s smučmi na ramah, a so morali po 56 urah odnehati.

Porazi in uspehi so se menjavali: leta 1932 je s Šumrom in Črničcem avgusta tri dni poizkušal v severovzhodnem razu Špika, a uspel v isti navezi v direktni smeri severne stene Viša. Jeseni istega leta sta s Šumrom preplezala severovzhodni raz Špika, direktno nad Dibunovo. Naslednje leto poleti je z Marko Debelakovo in Miss Fanny Copeland plezal v Prokletijah; 1934 je prineslo novo, slovensko smer v Ben Nevisu na Škotskem in tako je Edo vztrajal in plezal do svojih kasnih let. Sedemdeset let star je 1974 v navezi s sinom in vnukom preplezal severno triglavsko, dve leti kasneje, 1976 pa celo prvenstveno smer v steni Šmarjetne glave...

Z isto energijo, s katero je Deržaj naskakoval stene, je dajal tudi duška svoji potrebi po izražanju pa naj bo to v besedi, s pisanjem in s čopičem. Govoril, pisal in slikal je vehementno. »Krepak, slok fant je, glasan in samozavesten. Ob njem si lahko kar tih, saj govori za vso družbo sam...« je zapisal o njem novinar Albert Širok ob izidu njegovih odličnih mladinskih slikanic »Življenje hudobne kavke Katke« 1932. Za veselo in žalostne čase 1933 in Kapljice 1934. Takrat je tudi že bil znan kot slikar planinskih motivov in krajinar. Najbrž ne bom pretiraval, če rečem, da spadajo te slikanice med najlepše mladostne spomine generacije, ki je odraščala tik pred drugo svetovno vojno. Kdo je mogel pozabiti na škorčke zamorčke in na hruško debeluško ali na potovanje kapljic iz oblakov na zemljo in nazaj v naročje morja? Te slikanice so odlikovale prekipeljavost domišljija in poetičnost, silna življenjska radoživost in optimizem, seveda tudi otroška naivnost in pa ljubezen do narave. Slikanice, zbirke pesmi, zgodbe za otroke in odrasle so se kar vrstile: *Pikapolonca* 1937, *Zgodba o Rjavčku* 1938, *Ho! Ho! Ho!* 1938, zbirka pesmi *Zareči kamen* 1938, romantična povest *Pod Špiki* 1940 (dobila je prvo nagrado na natečaju *Vodnikove družbe*), *Razposajenci* 1942 in seveda za alpiniste še posebej zanimiva *Gruh* 1937 in *Podobe* 1943.

Gruh je bila knjiga s podobami za odrasle. Že naslov je nenavaden in rahlo sumljiv, med nadaljnjim branjem pa se je izkazalo, da si je Deržaj neusmiljeno privoščil nekaj, kar so na Slovenskem obravnavali smrtno resno: plezalce. Že res, da so pametni ljudje pri nas že od vsega začetka zmerjali gorohodce z norci in plezalce s samomorilci, toda to je bil del igre. Ob vsem tem so alpinisti še naprej lahko nosili mrk, trpeč izraz nerazumljenih junakov. Toda, da se nekdo iz lastnih vrst norčuje iz njih, to je bilo preveč, mejilo je na izdajo, še posebej, ker je Deržajeva satirična beseda zadevala v živo, v tista skrita gibala alpinističnega počenjanja, ki si jih prizadeti niso hoteli priznati niti samemu sebi...

No, knjiga je bila kakih trideset let prezgodnja in tedanja kritika je seveda normalno reagirala: odklonili so jo, saj so si želeli »pristno šaljive knjige«, motila in begala pa sta tedanje bralce tudi iskrivo duhovit jezik in nenavadne besede, za katere je bil Deržaj mojster.

Kot pa da to ni bilo zadosti, so šest let kasneje zagledale beli dan še *Podobe*, posmehljive, mestoma nesramne in — čudovito poetične. Zgodbe o alpinistu filozofu Favstinu Celestinu Fortunatu Avreliju Leščencu, ki se poda s silo svoje volje osvajat zimske gore, o upokojenem planincu Frumenciju Kokotcu in sto izletih, o lepi gospe Kunigundi in o njenem navdušenju za gibanje v zasneženi naravi so sicer podobe tedanjega časa, toda njegovi junaki bodo še dolgo živeli med nami. Seveda se Deržaj ni mogel upreti svoji naravi, da se veselo norčuje, zbada in smeši, toda obenem je bila knjiga globoka izpoved, pretresljiva, ker je bila porojena iz stiske in hrepenenja po vsem tem, kar so mu pomenile gore. Dejstvo je, da je Edo neznansko ljubil gore in

prav zaradi te ljubezni mu lahko tudi marsikaj odpustimo, tem lažje, ker so Podobe enkratno delo v naši planinski literaturi. Da, Edo je bil, kljub svojemu posmehljivemu intelektu, romantik, ujet v skoraj nerazrešljivo protislovje med svojimi ideali in med stvarnostjo dvajsetega stoletja, v katerem je živel, toda v Podobah je dosegel mojstrsko sozvočje in ustvaril pravzaprav uspešnejše kot v Gruhu, ki je bolj polemičen in ostrejši, klasično literarno delo.

Kot slikar je bil Edo prav tako plodovit in zagnan kot pisatelj. Če so besede kar bruhale iz njega, potem kaže tudi njegova poteza s čopičem na ognjevit značaj. Izredno delaven: več kot tristo slik z oljem je znanih, da ne omenjam lesorezov, linorezov, akvarelov in ilustracij v knjigah. Sam je pripravil čez dvajset razstav svojih del! Seveda je gradil na romantično realistični tradiciji naše gorske podobe, toda je veliko svobodnejši v izbiri motivov in v kompoziciji. Dejal bi — severnjaško ekspresionistična poteza je še posebej vidna v njegovih črno belih linorezih in lesorezih, pa tudi v oljnih slikah je ekspresionistično predelal in poudaril posamezne poteze motiva. Strogo formalno je seveda Deržaj v bistvu samorastnik, zato so razumljive tudi nekatere slabosti, ki jih je ob njegovih razstavah omenila kritika. Treba pa je povedati, da je Deržaj brez tekmeča v podajanju razpoloženja, svetlobe, »tistega«, kar je posebna kvaliteta gora. Zal je mnogo njegovih najboljših del raztresenih po svetu, saj je takrat, v svojem najboljšem času okrog leta 1938, izredno veliko slikal, veliko razstavljal tudi zunaj Slovenije in tudi veliko prodal. Slike so bile pač take, da so pritegnile ljubitelje, ki so si tako v svoje stanovanje prinesli košček gora v najrazličnejših razpoloženjih, v snegu in soncu, v jesenskih meglah in v poletni soparici.

Verjetno bi šele retrospektivna razstava Deržajevih del pokazala vse bogastvo in dimenzijo njegove slikarske osebnosti, toda dejstvo, da je kot plezalec in prvoprstopnik doživljal gore veliko bolj neposredno in intenzivno kot nekdo, ki pozna in gleda gore samo iz varne razdalje in ki se tako rekoč ni nikdar zapletel z njimi v bolj burno in nevarno razmerje, je dajalo njegovim gorskim podobam poseben mik. Deržaj je poznal gore z vseh strani, ne samo s turistično prikupne in zato se tudi drzne ekspresionistične poteze in žareče barve v njegovih najboljših delih ubrano družijo s tisto posebno poezijo gorskega sveta in z njegovo zasanjano samoto, ki pri Deržaju pomeni bistveno kvaliteto. So bili motivi, ki jih je vedno znova slikal: eden takih je Debeli vrh nad planino v Lazu.

— — —

Tako smo spet v njemu najljubših bohinjskih gorah. Brez uspeha smo ga iskali ves dan od Velega polja do Uskovnice. Zvečer smo pri Mihovcu v Stari Fužini sklenili iskanje nadaljevati, še posebej, ker so bohinjski reševalci zvečer govorili z domačini, ki so ga menda videli v nedeljo popoldne okrog Gruntovnice.

Pred upokojitvijo je Edo dolga leta poučeval risanje na Viču v Ljubljani in je viškim mulcem vtepal v glavo tisto, kar je bilo dobro zanje. Naključje je hotelo, da je bil naslednje jutro, v torek 7. oktobra 1980, med novimi reševalci, ki so prišli, tudi njegov nekdanji učenec Tone Sazonov, ki ga v nekih krogih bolj poznajo kot Tonača.

Dan je bil lep, Tonač pa se je oddaljil od glavnine reševalcev, ki so se razporedili po strmih skrotastem svetu nad globoko grapo na koncu Voj. Slišal je njihove glasove nad seboj, ko so si klicali, toda nekako ga niso več zanimali. Zapeljala ga je prečudna lepota in mir divje soteske, v katero je priplezal od strani, mestoma prav nevarno. Tu spodaj je bil zapuščen svet, stara drevesa, jeseni in bukve, pa še druga, katerim Tonač ni vedel imena. Oktobrski dan je bil sicer sončen, toda tu spodaj je bilo senčno, skoraj mračno. Zagledal je rdečo gozdno jagodo, jo utrgal in z užitkom pojedel, čeprav je bila majhna. Zato je pogledal še za drugimi, jih še nekaj našel, zlezal čez zarasle skale in se predal raziskovanju neznanega: pravzaprav je ta čas kar pozabil, da je član gorske reševalne službe in da je na iskalni klciji. Odrinil je vejo, ki mu je bila na poti — in tam je nenadoma bil Edo.

Spokojno je ležal pod drevjem, čevlje je sezul, zleknil se je na bok in si dal namesto blazine roke pod glavo. Oči je imel zaprte in po malem ga je že pokrivalo jesensko listje na dnu grape, v katero je zdrsnil v večnem spanju.

»Hotel sem ga že poklicati, da bi ga zbudil, pa sem se hipoma ovedel...« je kasneje povedal Tonač. Namesto tega je poklical reševalce.

Bil je to zadnji lep dan pred tistim jesenskim deževjem, ki je trajalo skoraj tri tedne. V grapi bi truplo odnesla podivjana voda in ga zasula z gruščem. Nikdar več ga ne bi našli.

Mogoče si je Edo tega želel? Zadnje čase je na svoj odrezavi način večkrat omenil, da je že kar nespodobno dolgo na svetu. Ali ni tudi tokrat naredil stvari po svoje, v svojem neposnemljivem načinu? Z uhojene steze je tudi v življenju zavil po svoje. Moral je vedeti in videti, kaj je za tistim robom... In na koncu poti je smrt, kot je sam nekoč zapisal. Gore so vseskozi pomenile njegovo najbolj intenzivno umetniško pobudo, živel je z njimi in se, do konca zvest samemu sebi, podal vanje tudi umret.